

<https://helda.helsinki.fi>

Uuden vuosituhannen sinfonia? : ortodoksinen kirkko Venäjän politiikassa

Aitamurto, Kaarina

Gaudeamus

2019-03

Aitamurto , K 2019 , Uuden vuosituhannen sinfonia? ortodoksinen kirkko Venäjän politiikassa . julkaisussa H Pesonen , T Sakaranaho & S Paukkunen (toim) , Uskonto ja maailmanpolitiikka . , 2 , Gaudeamus , Helsinki , Sivut 42-61 .

<http://hdl.handle.net/10138/309807>

unspecified
publishedVersion

Downloaded from Helda, University of Helsinki institutional repository.

This is an electronic reprint of the original article.

This reprint may differ from the original in pagination and typographic detail.

Please cite the original version.

2

UUDEN VUOSITUHANNEN SINFONIA? ORTODOKSINEN KIRKKO VENÄJÄN POLITIIKASSA

Kaarina Aitamurto

Vuotuisessa televisiopuheessaan joulukuussa 2014 presidentti Vladimir Putin puolusti Krimin liittämistä Venäjään kuvaamalla alueen olevan venäläisille pyhä paikka samalla tavoin kuin Temppelivuori on pyhä juutalaisille ja muslimeille.¹ Uskontoon vetoaminen ulkopoliittisten toimien oikeutuksena ei ole harvinaista nykypäivän venäläisessä poliittisessä retoriikassa. Putinin Venäjä pyrkii esiintymään maailmanpolitiikan näyttämöillä paitsi konservatiivisuuden myös kristinuskon etustaistelijana. Putinin kolmannella ja neljännellä presidenttikaudella ortodoksisesta kirkosta onkin tullut Kremlin tärkeimpiä liittolaisia niin sisä- kuin ulkopoliitikassa. Vastalahjana Kreml on ollut valmis antamaan kirkolle lisää vaikutusvaltaa yhteiskunnassa. Tämä herättää kysymyksen, missä määrin venäläiset tukevat tai hyväksyvät kirkon vaikutusvallan kasvun. Kirkon ja Kremlin arvot ja tavoitteet näyttävät 2010-luvulla hyvin yhteeneväsiltä, mutta voiko kirkko myös poiketa poliittisen eliitin linjasta, jos sen oma etu niin edellyttää? Voiko läheinen suhde nykyisiin vallanpitäjiin osoittautua kirkolle ongelmalliseksi, mikäli valta vaihtuu? Tässä luvussa pyritään vastaamaan näihin kysymyksiin tarkastelemalla Venäjän ortodoksisen kirkon historiaa, asemaa nykypäivän yhteiskunnassa sekä roolia maan ulkopoliitikassa.

Tsaarin kumppanista bolsevikkien hampaisiin

Keisarikillisella Venäjällä valtion ja ortodoksisen kirkon välistä suhdetta kuvattiin Bysantista juontuvalla käsitteellä ”sinfonia”. Sen mukaan valtio ja kirkko ovat harmonisessa suhteessa niin, että kumpikin täyttää omat tehtävänsä mutta samalla tukee toista.² Käytännössä kirkon vaikutusvalta sisä- ja ulkopoliittikkaan vaihteli paljon hallitsijasta riippuen, ja valtio saattoi halutessaan puuttua kirkon asioihin melko vapaastikin, kuten Pietari Suuren uudistukset todistavat. Näihin kuuluivat esimerkiksi kirkon korkeimman johtajan eli Moskovan patriarkan korvaaminen uudella neuvostolla, pyhällä synodilla, vaikuttaminen kirkon nimityspoliittikkaan länsimielisten uskonoppineiden hyväksi sekä luostareiden vaikutusvallan kaventaminen.

Ortodoksisuudella säilyi kuitenkin keskeinen asema kansallisen identiteetin rakentamisessa. Kuvaavaa on, että kreivi Sergei Uvarovin vuonna 1833 muotoilemasta iskulauseesta ”ortodoksinen usko, itsevaltius ja kansallisuus” (*Pravoslavie, samoderzhavnost', narodnost'*) tuli suosittu ”kansallisen aatteen” määritelmä etenkin konservatiivisissa poliittisissa piireissä, jotka korostivat Venäjän erityisyyttä suhteessa länteen. Kirkon asema oli taattu myös institutionaalisesti, ja Venäjän uskontolaki oli 1900-luvun alussa Euroopan tiukimpia. Ennen vuoden 1905 uutta uskontolakia ortodoksisuudesta luopuminen oli kielletty ja ortodoksien käännäyttämisen muihin uskontoihin oli rangaistava teko.

Vuoden 1917 lokakuun vallankumouksen jälkeen uusi hallinto alkoi vainota niin ortodoksista kirkkoa kuin ortodoksista uskonnollisuutta. Uskonnon näkeminen yhteiskunnalle haitallisena ilmiönä perustui marxilaiseen filosofiaan, jonka mukaan uskonto edusti vääristynyttä tulkintaa maailmasta, ”opiumia kansalle”, ja näin osaltaan esti ihmisiä tunnistamasta yhteiskunnallisten ongelmien todellisia syitä. Vladimir Leninin suhde uskontoon oli vieläkin kriittisempi kuin Karl Marxin, joka oli kuitenkin tunnustanut uskonnon toisen merkityksen, lohdun tuomisen sorretuille. Bolsevikkien suhtautumiseen vaikutti varmasti myös kirkon aiempi läheinen suhde valtiovaltaan, ja kirkko olikin heti vallankumouksen jälkeen uskonnonvastaisten toimien pääkohde.

Vaikka Neuvostoliitossa harjoitettiin koko sen olemassaolon ajan johdonmukaista uskontojen vastaista politiikkaa, jonka päämääränä oli paitsi heikentää uskonnollisten organisaatioiden toimintaedellytyksiä myös vähentää ihmisten uskonnollisuutta, vainojen intensiteetti

vaihteli.³ Pyrkiessään toisen maailmansodan aikana mobilisoimaan koko kansaa sotaponnistusten taakse Josif Stalin antoi ortodoksiselle kirkolle erilaisia myönnytyksiä. Vastapalveluksena tuesta sen sallittiin esimerkiksi avata kirkkoja ja teologisia oppilaitoksia. Lisäksi propagandassa hyödynnettiin enemmän tai vähemmän suoraan ortodoksisen perinteesen kuuluvaa kuvastoa ja retoriikkaa. Uusiin uskonnonvastaisiin toimiin ryhdyttiin jälleen 1960-luvulla Nikita Hruštšovin valtakaudella, sillä uskontoa pidettiin yhteensopimattomana vallitsevan teknologisen edistysuskon kanssa.

Taistellessaan olemassaolostaan kirkot ja uskonnolliset organisaatiot vetosivat usein ulkopolitiikkaan, ennen kaikkea Neuvostoliiton itsestään muulle maailmalle antamaan kuvaan. Sallimalla joidenkin kirkkojen, moskeijoiden ja synagogien toiminnan Neuvostoliitto pyrkiikin todistamaan, että se ei kieltänyt uskontoja. Toisaalta ortodoksinen kirkko valjastettiin tekemään kansainvälisillä areenoilla erilaisia rauhanvetoomuksia ja -aloitteita, joiden sisältö palveli neuvostojohdon tarkoituksia.

Uskontoelämä vapautui perestroikan aikana, mikä näkyi ensin uskonnon myönteisempänä käsittelynä tiedotusvälineissä. Venäjän ortodoksisen kirkon tuhatvuotisjuhlan kohottaminen näyttäväksi, kansalliseksi tapahtumaksi vuonna 1988 sementtoi suhtautumistavan muutoksen.⁴ Kaksi vuotta myöhemmin ratifioitiin Venäjän sosialistisen federatiivisen neuvostotasavallan uusi uskontolaki, joka Neuvostoliiton hajoamisen jälkeen tuli voimaan Venäjän federaatiossa. Se oli jopa eurooppalaisessa mittakaavassa liberaali taaten oikeuden vapaaseen uskonnon harjoittamiseen sekä uskonnollisten yhdyskuntien perustamiseen.⁵

Ortodoksisuus vallanpitäjien suojelukseseen

Neuvostoliiton romahtamista seuranneen uskonnollisen vapautumisen myötä kiinnostus uskontoa ja erityisesti ortodoksisuutta kohtaan kasvoi nopeasti. Venäjän ortodoksisella kirkolla eli Moskovan patriarkaattilla oli kuitenkin pulaa niin koulutetuista papeista kuin uskonnollisesta kirjallisuudestakin. Suurin osa sen kirkkoista ja luostareista oli tuhouttu, muunnettu muihin tarkoituksiin tai perusteellisen korjauksen tarpeessa. Samaan aikaan maahan saapui uusia uskonnollisia toimijoita. Toisin kuin ortodoksinen kirkko, monet islamilaiset, juutalaiset tai protestanttiset organisaatiot saivat taloudellista tukea ulkomailta.

Niinpä ortodoksinen kirkko esitti, että valtio säätäisi suoja-ajan, jonka kuluessa ulkomaisten uskonnollisten tahojen toimintaa rajoitettaisiin, jotta kirkko ehdisi toipua neuvostoaikaisista menetyksistään. Pyyntöön ei kuitenkaan suostuttu, joten kirkko ryhtyi ajamaan rajoituksia muilla keinoin. Kirkko ja sitä lähellä olevat piirit toivat julkiseen keskusteluun pejoratiivisen termin ”totalitaarinen lahkko”, jolla viitattiin erityisesti ulkomailta tuleviin, uusiin tai uusina esitettyihin uskonnollisiin liikkeisiin.⁶

Vaikka median kasvava kritiikki länsimaisia uskonnollisia vaikutteita kohtaan juontui pitkälti ortodoksisen kirkon kampanjoinnista, se kuvasti myös muutosta venäläisten asenteissa. Katkeruutta aiheutti muun muassa se, että osa Venäjällä toimineista länsimaisista lähetysaarnajista ei osoittanut sanomaansa levittäessään hienotunteisuutta sikäläisille perinteille.⁷ Lisäksi suhtautuminen länteen ja etenkin Yhdysvaltoihin muuttui yleisesti. Heti Neuvostoliiton hajoamisen jälkeen lännestä etsittiin esikuvaa sille, miten toteuttaa välttämättömät yhteiskunnalliset ja poliittiset uudistukset. Murros sosialismista kapitalismiin ja demokratiaan ei kuitenkaan sujunut kivuttomasti. Monille ihmisille se näyttäytyi talouden romahtamisena, yhteiskunnallista järjestystä ylläpitävien rakenteiden häviämisenä sekä kansallisen omaisuuden katoamisena harvojen käsiin. Länsimaisen liberalismiin sijaan venäläisessä yhteiskunnassa alkoivat 1990-luvun puolivälissä kaikkia vaatimukset paluusta omaan kansalliseen perinteeseen. Uskontopolitiikassa tämä ilmeni vaatimuksena lisätä kontrollia ja vahvistaa etenkin ortodoksisuuden asemaa.

Vuonna 1997 voimaan tullutta uskontolakia edelsi usean vuoden poliittinen vääntö. Laki asetti uskonnolliselle toiminnalle uusia rajoituksia. Esimerkiksi mahdollisuus viralliseen rekisteröintiin edellyttää, että uskonnollisella yhteisöllä on ollut viidentoista vuoden ajan vakiuista toimintaa Venäjän alueella. Lain esipuhe mainitsee ”ortodoksisuuden erityisen roolin Venäjän historiassa”, mutta ortodoksisuuden tai ortodoksisen kirkon erityisasemasta ei lausuta mitään itse lakitekstissä, kirkon esittämistä toiveista huolimatta. Esipuhe sisältää myös kohdan, jossa ”kristinuskon, islamin, buddhalaisuuden, juutalaisuuden ja muiden uskontojen kunnioittaminen” esitetään ”keskeisenä osana” Venäjän kansojen perinnettä. Tällä tekstillä ei ole konkreettista juridista vaikutusta, mutta lain voimaantulon jälkeen julkisessa keskustelussa on vakiintunut käsitys, että nämä neljä ovat Venäjän ”perinteisiä uskontoja” ja että niiden

etuoikeutettu asema muihin uskontokuntiin nähden perustuu lainsäädäntöön. Ortodoksinen kirkko harjoittaa islamilaisten, buddhalaisten ja juutalaisten organisaatioiden kanssa tutkija ja ihmisoikeusaktivisti Aleksandr Verkhovskiin termiä lainaten ”hegemonista ekumeniaa”, joka perustuu yhteisesti jaetulle ”perinteisten arvojen” kunnioitukselle mutta tapahtuu pitkälti ortodoksisen kirkon ehdoilla.⁸

Vaikka vuoden 1997 uskontolakia itsessään ei sittemmin ole muutettu, vähemmistöuskontojen toimintamahdollisuuksia on kavennettu useilla uusilla säännöksillä ja etenkin ääritoinnin eli ”ekstremismin” vastaisella lainsäädännöllä. Ekstremistisenä kielletyn toiminnan määrittely on laissa hyvin lakea kattaen muun muassa jonkin uskonnon esittämisen yliveritena. Lakia on myös tiukennettu erilaisin asetuksin. Vuonna 2016 voimaan tullut niin sanottu Jarovajan paketti esimerkiksi kieltää uskonnollisen lähetystyön ilman viranomaisten myöntämää lupaa, jonka voivat saada vain rekisteröityjen uskonnollisten yhteisöjen edustajat.⁹ Rekisteröitymistä taas on 2000-luvulla jatkuvasti vaikeutettu. Lisäksi lukuisia uskonnollisia yhteisöjä on poistettu rekisteristä tai kielletty varsin kyseenalaisin perustein ekstremismilakien nojalla. Samaan aikaan ortodoksinen kirkko on hiljalleen vahvistanut asemaansa *de facto* valtionkirkkona. Ulkomaalaisperäisiä uskonnollisia toimijoita on viime aikoina syytetty vieraiden valtojen agenteiksi. Ironista kyllä tämän ajattelutavan voi nähdä juontavan neuvostoajalta, jolloin valtiovalta valjasti uskonnollisia toimijoita palvelemaan ulkomaansuhteissaan maan etua.

Ortodoksinen kirkko ajoi jo 1990-luvulla aktiivisesti sen asemaan liittyviä asioita julkisuudessa ja poliitikkojen parissa. Toisaalta kirkko ja erityisesti patriarkka Aleksei II (Aleksei Mihailovitš Ridiger, 1929–2008) pyrkivät osoittamaan sen olevan valtioon nähden itsenäinen toimija. Aleksei halusi myös pitää kirkon erossa päivänpoliittisesta toiminnasta.¹⁰ Kirkon vuonna 1993 tekemän päätöksen mukaan sen työntekijät eivät saa pyrkiä duumaan. Kun vuosituhaten vaihteen jälkeen uskontoon perustuvat puolueet Venäjällä kiellettiin, päätöksen taustalla oli yhtäältä se, että ortodoksinen kirkko oli haluton järjestäytymään poliittisesti, ja toisaalta se, että 1990-luvulla oli perustettu useita, joskin marginaalisiksi jääneitä islamilaisia puolueita.”

Vaikka kirkon johto tuki 1990-luvulla Boris Jeltsinin hallintoa, kirkko oli poliittisesti jakaantunut. Monet vaikutusvaltaiset hiippakunnat, metropoliitat ja papit kannattivat vuoden 1996 täpärissä

presidentinvaaleissa Jeltsinin sijaan kommunistisen puolueen Gennadi Zjuganovia. Vaaleissa nähtiin olevan vastakkain liberalismia puoltava valtaeliitti sekä Zjuganovin edustama nationalismi ja konservatismi. Asetelma selittääkin kirkonmiesten ja kommunistien liiton.¹² Uudella vuosituhannella kirkko on tukenut Kremlä entistä yhtenäisemmin ja suorasanaisemmin. Vuodesta 2009 patriarkkana toiminut Kirill (Vladimir Mihailovitš Gundjajev, s. 1946) on esimerkiksi kutsunut Putinin presidenttiyyttä ”Jumalan ihmeeksi” Venäjälle. Kirkko oli jo 1990-luvulla esillä valtiollisissa tilaisuuksissa, mutta vielä näkyvämmän roolin se on saanut Putinin aikana, alkaen heti hänen virkaanastujaisistaan vuonna 2000.¹³

Vaikka Putin on koko valtakautensa ajan mielellään tuonut esiin ortodoksista vakaumustaan ja esiintynyt julkisuudessa kirkon edustajien kanssa, ensimmäisillä presidenttikausillaan hän jätti toteuttamatta monia kirkon vaatimuksia. Muutoksen tähän toivat vuodet 2008–2009, jolloin ensin presidentiksi valittiin kirkkoa lähempänä oleva Dmitri Medvedev ja sitten uudeksi patriarkaksi valtion ja kirkon yhteistyön tiivistämiseen edeltäjänsä myönteisemmin suhtautunut Smolenskin ja Kaliningradin metropoliitta Kirill. Kuvaavaa on, että puhuessaan kirkon ja valtion suhteesta Kirill on usein peräänkuuluttanut vallankumousta edeltäneen ”sinfonian” palauttamista.¹⁴ Muutamassa vuodessa kirkko sai läpi muun muassa uskonnon opetuksen tuomisen kouluihin ja kirkon aseman institutionalisoinnin armeijassa.¹⁵ Suhteiden lähentymistä symboloi Medvedevin vuonna 2011 kirkolle myöntämä residenssi Kremlin muurien sisältä.

Vielä merkittävämpi muutos alkoi Putinin kolmannella presidenttikaudella vuonna 2012. Yhtenä syynä on nähty vuosien 2011–2012 protestit, joihin osallistui niin demokraattisen kuin nationalistisenkin opposition edustajia. Kiristyneessä tilanteessa kirkko oli arvostettuna ja luotettuna instituutiona äärimmäisen tärkeä liittolainen Putinin uudelle hallinnolle. Vastapalveluksena tuesta Kreml on myöntänyt kirkolle uusia etuja, muun muassa antanut sille epäsuoraa taloudellista tukea erilaisten yhteistyösopimusten kautta. Kirkon asemaa vahvistaa myös vuonna 2013 voimaan tullut laki ”uskonnollisten tunteiden loukkaamisesta” vastaan. Lakia on joissakin tapauksissa sovellettu esimerkiksi muslimien ”tunteiden suojelemiseksi”, mutta useimmiten on ollut kyse joko ortodoksien tai ortodoksisen kirkon kokemista (väitetyistä) loukkauksista.

Kirkko venäläisen perinteen ylläpitäjänä ja yhteiskunnallisena toimijana

Ortodoksisuus on Venäjällä yleistynyt viime vuosikymmeninä räjähdysmäisesti. Kun 1990-luvulla vain vajaa viidennes venäläisistä oli ortodokseja, oli osuus 2010-luvun puoliväliin mennessä kohonnut 70 prosenttiin. Tutkimukset kuitenkin paljastavat, että suuri osa itsensä ortodokseiksi määrittelevistä mieltää ortodoksisuuden ennen kaikkea osaksi etnistä tai kulttuurista identiteettiä, ilman kovin syvällistä uskonnollista ulottuvuutta. Ainoastaan kuusi prosenttia ortodokseista käy viikoittain kirkossa. Jossain määrin tärkeänä uskontoa omassa elämässään pitää selvästi alle kolmannes ortodokseista, erittäin tärkeänä vain viisi prosenttia.¹⁶ Monet kyselyissä ortodokseiksi tunnustautuvat eivät edes usko jumalaan. Enemmistö venäläisistä siis pitää ortodoksisuutta tärkeänä osana maan perinnettä ja identiteettiä sekä arvostaa ortodoksisista kirkkoa tämän perinteen ylläpitäjänä, mutta he eivät ole valmiita itse sitoutumaan kirkon toimintaan. Venäläisten uskonnollisuus muistuttaakin monin tavoin suomalaisten ”tapaluterilaisuutta”. Kirkko taas on tavoitellut itselleen roolia eräänlaisena kansakuntaa kokoavana kansalaisuskontona (*civil religion*, vrt. Johdanto). Vaikka ihmiset eivät olisi hartaita uskovia, kirkko vetoaa ortodoksisuuteen venäläisiä yhdistävänä moraaliperinteenä.

Uskontososiologi Vjatcheslav Karpov on analysoinut Neuvostoliiton hajoamisen jälkeistä uskonnollisuuden elpymistä ja kirkon kasvavaa yhteiskunnallista roolia Venäjällä yhdysvaltaissosiologi ja -teologi Peter Bergerin käsitteellä ”dsekularisaatio” (*desecularization*). Karpovin mukaan dsekularisaatio voi ilmetä kolmella, osittain toisistaan riippumattomalla tasolla, jotka ovat: (1) uskonnollisten normien ilmestyminen aiemmin maallistuneisiin instituutioihin, (2) uskonnollisuuden ja uskonnon harjoittamisen yleistyminen sekä (3) uskonnon paluu julkiseen tilaan. Karpov katsoo, että Venäjällä dsekularisaatio näkyy erityisesti ensimmäisellä ja kolmannella tasolla. Lisäksi hän huomauttaa, että uskonnollisuus on elpynyt ensisijaisesti valtion tuen ja kirkon virallisten instituutioiden toiminnan eikä niinkään kansalaisaktiivisuuden pohjalta. Kyse on siis ollut enemmän ”ylhäältä alaspäin” kuin ”alhaalta ylöspäin” ohjautuneesta kehityksestä.¹⁷

Kulttuurintutkija Mikhail Suslov käyttää ortodoksisen kirkon omaa käsitettä ”kirkollistaminen” (*votserkovlenie*) tarkastellessaan kirkon

lisääntyvää näkyvyyttä julkisessa tilassa.¹⁸ Konkreettisena esimerkkinä voidaan mainita vuonna 2010 alkanut projekti, jonka tavoitteena on rakentaa kaksisataa ortodoksista kirkkoa Moskovaan. Uusia kirkkoja on noussut kiihtyvällä vauhdilla myös muualle. Usein rakentamista ovat rahoittaneet paikalliset liikemiehet ja yritykset. Julkisuudessa esitetyt huhut, joiden mukaan rahoittajat ovat kokeneet paikallishallinnon painostaneen heitä lahjoituksiin, kertovat viranomaisten ja ortodoksisen kirkon läheisistä suhteista.¹⁹ 2010-luvulla kirkko on pyrkinyt profiloitumaan osana kansalaisyhteiskuntaa, ja sille on annettu vastuuta myös erilaisista sosiaalipalveluista, kuten maahanmuuttajien integroinnista, lastensuojelusta, perheneuvonnasta sekä vankeinhoidosta.²⁰

Kirkko on osallistunut aktiivisesti julkiseen keskusteluun myös kulttuurin tiimoilta. Kirkolliset toimijat ovat muun muassa olleet aloitteentekijöinä useissa kulttuurin sensurointiin liittyneissä tapauksissa.²¹ Kirkko on itsekin panostanut ortodoksisen kulttuurin tuottamiseen, mutta esimerkiksi sen rahoittamat tai tilaama elokuvat ja televisio-ohjelmat eivät yleensä ole saavuttaneet menestystä suuren yleisön parissa. Toisaalta kirkko on tukenut ja ollut mukana Kremlin ”patrioottisen kasvatuksen” projektissa, jonka tavoitteena on ollut lisätä isänmaallisuutta erityisesti nuorison keskuudessa. Jo kirkon vuonna 2000 julkaisemassa sosiaalis-eettisessä ohjelmassa patriotismi²² esitettiin ortodoksisena hyveenä, ja se on siitä lähtien pysynyt kirkon opetuksen ytimessä. Näin kirkko on itse tarjoutunut valtion työkaluksi kansalaisten uskollisuuden varmistamisessa.

Kirkon vaikutusvallan kasvu on herättänyt myös vastustusta, ja sen mainetta ovat vahingoittaneet syytteet korruptiosta ja ahneudesta. Internetissä ja oppositiota edustavassa lehdistössä on ilmestynyt lukuisia paljastuksia kirkon johtajien ja erityisesti Kirillin suurellisesta elämäntavasta sekä kirkon yrityksistä piilottaa asia julkisuudelta.²³ Ortodoksinen kirkko ei myöskään ole selvittänyt menneisyytensä synkkiä puolia. Neuvostoliitossa virallisen uskonnon koulutuksen hankkiminen ja etenkin viran saaminen ortodoksisessa kirkossa edellyttivät lojaalisuutta Neuvostoliiton hallinnolle, käytännössä usein myös yhteistyötä turvallisuuspoliisi KGB:n kanssa. Sosialismin romahduksen jälkeen monissa Itä- ja Keski-Euroopan maissa käynnistettiin niin kutsuttuja kirkkojen lustraatio-prosesseja, joissa kommunistihallintojen salaisten poliisien ilmiantajina toimineet henkilöt ”puhdistettiin” pois kirkoista ja kirkon ja vallanpitäjien suhteet tuotiin julkiseen keskusteluun. Venäjällä vastaavaa

prosessia ei ole laitettu alulle. Pelkona on epäilemättä ollut, että ortodoksisen kirkon maine kärsisi ja että monet sen johtajista joutuisivat jättämään paikkansa. Vaikeneminen menneisyyden toiminnasta on kuitenkin vahingoittanut kirkon julkisuus kuvaa ja aiheuttanut sisäisiä risti-riitoja. Osa papeista ei ole hyväksynyt asian hautaamista vaan vaatinut avointa selvitystä ja keskustelua kirkon yhteistyöstä neuvostoviranomaisten kanssa.²⁴

Ortodoksisuus kirkon liepeillä

Useat ortodoksista kirkkoa analysoineet tutkijat ovat yhtä mieltä siitä, että vaikka kirkko näyttää taipuvan helposti Kremlin asettamiin ohjeisiin, sen intresseissä on myös toimia monissa asioissa itsenäisesti.²⁵ Kirkon sisällä vaikuttaa kolme pääryhmittymää: liberaalit, traditionalistit ja fundamentalistit. Näistä liberaali siipi on marginaalisin. Traditionalistit puolestaan edustavat valtavirtaa, vaikuttavat kirkon keskeisimmillä paikoilla ja määrittävät kirkon linjan erityisesti ulkomaanpolitiikassa.²⁶ Lisäksi venäläiseen yhteiskuntaan vaikuttaa erilaisia ortodoksista kirkkoa lähellä olevia tahoja.

Venäjän uskontopolitiikkaan erikoistuneen tutkija ja journalisti Svetlana Solodovnikin mukaan kirkko voi joko sitä lähellä olevien mutta siihen kuulumattomien tai yleisesti ortodoksisuutta edustavien tahojen kautta edistää kiistanalaisimpia asioita ja näin ”ulkoistaa” radikaalin siipensä. Esimerkiksi jo vuonna 1995 perustettu kattojärjestö Ortodoksisen kansalaisten liitto (Soyuz pravoslavnikh grazhdan), jonka tehtävänä on ”Venäjän ortodoksisen kirkon etujen suojeleminen”, on ollut näkyvästi ajamassa muun muassa seksuaali- ja sukupuolivähemmistöjen oikeuksia rajoittavia lakeja sekä kritisoinut äänekkäästi niin kirkosta eronneita pappeja kuin klerikalisaation eli kirkon vallan ja vaikutuksen kasvattamisen vastustajiakin.²⁷ Yleismaailmallinen Venäjän kansan neuvosto (Vsemirnii russkii narodnyi sobor) taas on keskittynyt kotimaassa ”ihmisoikeustyöhön”, joka on käytännössä tarkoittanut ortodoksien tai uskonnon loukkaamista käsittelevien oikeusjuttujen ajamista.²⁸ YK:hon akkreditoidun järjestön johtajana on patriarkka Kirill, ja sillä on laajat kansainväliset yhteydet erilaisiin uskonnollisiin ja konservatiivisiin tahoihin.²⁹ Perustamisestaan eli vuodesta 1993 alkaen järjestön

toiminnassa on ollut mukana Aleksei II:n lakkauttamien äärikansallisten ja radikaalien veljeskuntien entisiä jäseniä.³⁰

Kirkon ulkopuolinen ortodoksisuus on hyvin monimuotoista. Ortodoksisuutta edustaa näkyvästi muun muassa pahamaineinen patrioottinen moottoripyöräkerho Yön sudet (Notšnyje Volki), jolla on läheiset suhteet Putiniin. Uskonnollisesti äärikonservatiivisissa ortodoksisissa ryhmissä on puolestaan vastustettu esimerkiksi matkapuhelimien käyttöä ja henkilötunnusten käyttöönottoa. Lisäksi Venäjällä toimii lukemattomia erilaisia ortodoksisuuteen sitoutuneita militaristis-patrioottisia klubeja, joiden toimintaan kuuluu taistelulajien harjoittaminen ja nuorison isänmaallinen kasvatus. Tällaiset klubit voivat olla kriittisiä paitsi nykyistä valtiojohtoa myös valtiota rakenteena kohtaan, joten niiden poliittiset päämäärät saattavat poiketa paljonkin kirkon linjasta.³¹

Militanteille ortodokseille on tyypillistä tulkita nykyinen maailmantilanne ”kosmisiin mittasuhteisiin” asetettuna hyvän ja pahan välisenä taisteluna. Vaikka patriarkka Kirillin retoriikassa ei esiinny samanlaista sotaista vastakkainasettelua, voidaan hänen paljon käyttämänsä puheen ”sivilisaatioiden dialogista” nähdä vahvistavan samanlaisia jakolinjoja ”meihin” ja ”muihin”.³² Kirkon vastuuta ortodoksiseksi itsensä esittävien tahojen väkivallasta pohtinut uskontotieteilijä Alexey Zygmont muistuttaa, että vaikka patriarkka Kirill on tuominnut yksiselitteisesti väkivallan käytön seksuaali- ja sukupuolivähemmistöjä kohtaan, hän suhtautuu homoseksuaalisuuteen silti vihamielisesti. Militantit taas ovat vieneet tämän vihamielisyyden äärimmilleen kiistämällä homoseksuaalien ihmisarvon.³³

Laajaa huomiota venäläisessä yhteiskunnassa saaneen konservatiivijättelijä Egor Kholmogorovin ”atomiortodoksisuus” maalaa kuvaa maailmanlopun taistelusta, jossa vihollinen edustaa ortodoksisuudelle ja ortodokseille ”eksistentiaalista” uhkaa. Siksi vihollisen tuhoamiseen täytyy olla valmis käyttämään myös atomiaseita.³⁴ Ajatusta siitä, että tuonpuoleinen ikuinen elämä on tärkeämpi kuin ihmishenkien menetys tässä maailmassa, toisin sanoen että uskonnon puolustamiseksi voi olla välttämätöntä jopa tappaa ihmisiä, on kannattanut muun muassa tunnettu yhteiskunnallinen keskustelija, entinen kirkon ulkosuhteiden osaston johtaja Vsevolod Chaplin.³⁵ Patriarkka Kirill on kuitenkin ryhtynyt hillitsemään tätä militaristista siipeä, ja Chaplin siirrettiin virastaan syrjään vuonna 2015.

Kirkon vaikutuskanavat Venäjän ulkopuolella

Venäjän ortodoksisen kirkon määritelmä sen ”kanonisesta alueesta” eli alueesta, jolla se katsoo edustavansa ortodokseja, on hieman vaihdellut. Useimmiten sen katsotaan käsittävän Venäjän lisäksi kaikki entisen Neuvostoliiton alueet (Georgiaa ja Armeniaa lukuun ottamatta) sekä Japanin ja Kiinan.³⁶ Moskovan ja Konstantinopolin ekumeeninen patriarkaatti ovat Neuvostoliiton hajoamisen jälkeen kiistelleet kanonisten alueiden määrittelystä etenkin Viron ja Ukrainan suhteen. Vuonna 2018 Moskovan patriarkaatti katkaisi yhteytensä Konstantinopolin patriarkaattiin tämän myönnettyä Ukrainan ortodoksiselle kirkolle itsenäisen aseman.³⁷ Moskovan patriarkaatti on esittänyt, että sen kanoniseen alueeseen kuuluu edellä mainittujen alueiden ohella myös venäläistautaiset seurakunnat ja ihmiset muualla maailmassa.³⁸ Näin se käytännössä rikkoo kanonisten alueiden periaatetta, jonka mukaan tietyllä alueella voi toimia vain yksi ortodoksinen kirkko.

Venäjän ulkoministeriön avulla Moskovan patriarkaatti on avannut kirkkoja esimerkiksi Havannaan, Pekingiin, Hong Kongiin ja Singaporeen. Se on myös vaatinut takaisin ulkomailla (muun muassa Tukholmassa, Kööpenhaminassa ja Pariisissa) sijaitsevia, lokakuun vallankumousta edeltäneitä omistuksiaan. Merkittävän voiton Moskovan patriarkaatti sai vuonna 2007, kun siihen liittyi Venäjän ortodoksinen ulkomaankirkko, joka toimii etenkin Länsi-Euroopassa ja Pohjois-Amerikassa edustaen vallankumousta länteen paennutta kirkon osaa.

Moskovan patriarkaatti on kokenut ulkomailla myös takaiskuja, joiden syynä on ollut yhtäältä näkemys patriarkaatista Venäjän valtion etujen ajajana ja toisaalta sen konservatiivinen linja. Tunnetuimpia tapauksia on Englannissa sijaitsevan Sourozhin seurakunnan eroaminen Moskovan patriarkaatista. Eron perusteena oli seurakunnalle esitetty vaatimus, jonka mukaan sen olisi pitänyt asettaa etusijalle sekä lojaalisuus Moskovan patriarkaatille että ”venäläisen identiteetin säilyttäminen”. Patriarkka Kirill on avoimesti todennut, että Moskovan patriarkaatin tavoitteena on estää ulkomailla elävien venäläisten assimiloituminen ympäröivään kulttuuriin.³⁹

Viitattaessa alueisiin, joiden se katsoo kuuluvan omaan vaikutuspiiriinsä, Moskovan patriarkaatti käyttää erilaisia, paikoin varsin epämääräisiä ilmaisuja. Kirill on esimerkiksi määritellyt vanhasta Kiovan Rusin valtakunnasta juontuvan termin ”pyhä Rus” niin, että se sisältää

Venäjän, Ukrainan ja Valko-Venäjän, mutta hän on viitannut sillä myös laajemmin Venäjän ympärille rakentuvaan ”sivilisaatioon”. Tällöin ”pyhä Venäjä” liittyy messianistiseen ajatukseen Venäjän erityisestä roolista maailmassa, ja tähän uskonnolliseen retoriikkaan voidaan lisätä maallista kolonialismikritiikkiä länttä kohtaan.⁴⁰ Käsitteen *Russkii mir*, ”venäläinen maailma” tai ”venäläinen rauha”, Kirill (tuolloin vielä metropoliitta) toi kirkon retoriikkaan jo 2000-luvun alussa. Pian se omaksuttiin myös ulko- ja turvallisuuspoliittiseen puheeseen. Sitä käytetään ensinnäkin Venäjän oman etupiirin määritelmänä ja toisekseen retorisenä keinona, joka auttaa lujittamaan ulkomailla asuvien venäläistaustaisten ihmisten sidosta Venäjään.⁴¹

Valtion ja kirkon tavassa käyttää käsitettä *Russkii mir* voidaan kuitenkin havaita eroja. Kremlin retoriikassa se on politisoitunut ja otettu osaksi ekspansionistista ja messianistista ulkopoliittikkaa ”hengellisen” tai historiallisen yhteyden sijaan. Ukrainan sodan alettua kirkon on ollut vaikea liittää käsitteeseen myönteisiä ja yhtenäisyyttä korostavia mielleyhtymiä. Paitsi Ukrainassa myös muualla Venäjän lähialueilla *Russkii mir* on menettänyt Putinin aggressiivisen ulkopoliittikan myötä suuren osan niin kirkollisesta kuin poliittisesta käyttökelpoisuudestaan.

Pehmeän vallankäytön väline

Ulkosuhteiden osasto on ollut 1940-luvulta lähtien Venäjän ortodoksisen kirkon vaikutusvaltaisimpia organisaatioita. Se ylläpitää suhteita Venäjän ulkopuolelle mutta myös laatii kirkon tärkeitä virallisia dokumentteja.⁴² Ortodoksisen kirkon ja Venäjän ulkoministeriön edustajat tapaavat säännöllisesti keskustellakseen yhteisistä intresseistään, ja näiden välille perustettiin pysyvä työryhmä vuonna 2003. Ortodoksisten tahojen käyttämä käsite ”hengellinen turvallisuus”, joka viittaa Venäjän perinteiden ja perinteisten arvojen suojelemiseen, on omaksuttu poliittiseen kielenkäyttöön ja sisällytetty useisiin virallisiin dokumentteihin, mukaan lukien vuoden 2013 kansallisen turvallisuuden ohjelmaan ja ulkomaanpolitiikan ohjelmaan.⁴³

Putinin aloitteesta perustettiin vuonna 2007 kirkonkin kanssa yhteistyössä toimiva *Russkii mir* -säätio, jonka tavoitteiksi kirjattiin venäjän kielen ja venäläisen kulttuurin edistäminen maailmalla. Runsaskätisesti rahoitettu säätio on sittemmin perustanut venäläisiä kulttuurikeskuksia

ympäri maailmaa toimien yhtenä Venäjän ”pehmeän vallan” eli arvoihin ja asenteisiin vaikuttamisen lippulaivoista. Sekä kirkko että ulkoministeriön edustajat ovat maininneet ulkomailla asuvien venäläistaustaisten ihmisten tukemisen muodostavan niille tärkeän yhteistyöalueen.⁴⁴ Monet eurooppalaiset ja pohjoisamerikkalaiset poliittiset vaikuttajat sekä tutkijat taas ovat nähneet Kremlin ja kirkon projektit ”maanmiesten” tukemiseksi yrityksenä sekaantua muiden valtioiden politiikkaan.⁴⁵

Kirkolla on laajat kansainväliset verkostot, ja se osallistuu aktiivisesti erilaisten kansainvälisten järjestöjen toimintaan. Suuri saavutus kirkolle oli vuonna 2011 YK:ssa hyväksytty päätöslauselma ”ihmisarvojen ja ihmisoikeuksien edistämisestä ihmiskunnan perinteisten arvojen paremman ymmärtämisen kautta”, jonka esittäjänä oli Venäjän valtion edustaja mutta joka pohjautui pitkälti Venäjän ortodoksisen kirkon aloitteeseen. Venäläismediassa tapaus esitettiin malliesimerkkinä kirkon ja valtion yhteistyöstä, ja kirkon verkkosivuilla sitä mainostettiin osoituksena menestyksekkäästä toiminnasta ulkomailla. Päätöslauselmaa vastaan äänestivät muun muassa kaikki muut kokouksen eurooppalaiset maat, Yhdysvallat sekä Japani. Taustalla oli huoli siitä, että perinteisiin arvoihin vetoamalla voitaisiin joissakin maissa oikeuttaa naisten sekä sukupuoli- ja seksuaalivähemmistöjen syrjintää.⁴⁶ Totta onkin, että Venäjän ortodoksinen kirkko on pyrkinyt kaventamaan ihmisoikeuksien käsitettä erilaisin varauksin.

Vuonna 2000 kirkko julkaisi sosiaalietiikkansa perusteet esittelevän asiakirjan (*Osnovy sotsial'noi kontseptsii Russkoi Pravoslavnoi Tserkvi*), jonka pääkirjoittaja oli myöhemmin patriarkaksi valittu Kirill. Dokumentissa kirkko hyväksyi ensimmäistä kertaa ihmisoikeuksien käsitteen, mikä tulkittiin kirkon pyrkimykseksi modernisoitua ja askeleeksi liberaalimpaan suuntaan. Tekstissä kuitenkin ilmaistaan ihmisoikeuksien tulkintaan erilaisia varauksia, kuten Jumalan käskyjen ensisijaisuus inhimillisiin lakeihin nähden sekä mahdollisuus asettaa joissakin tilanteissa yhteinen hyvä yksilöllisten etujen ja oikeuksien edelle. Omaksumalla ihmisoikeuksien käsitteen omaan retoriikkaansa ortodoksisen kirkon tavoitteena on uskontososiologi Kristina Stoecklin mukaan itse asiassa kyseenalaistaa liberaali ja universaalia tasa-arvoisuutta korostava tulkinta ihmisoikeuksista. Kirkko onkin vastustanut naisten, lasten sekä seksuaali- ja sukupuolivähemmistöjen oikeuksien vahvistamista vetoamalla enemmistöjen oikeuksiin.⁴⁷ Oikeustieteilijä Robert C. Blitt katsoo, että kirkon tulkinta ihmisoikeuksista antaa

”perinteisiin” vetoamalla oikeutuksen sivuuttaa sisäpolitiikassa kansainvälisiä sopimuksia, jotka liittyvät uskontojen tasapuoliseen kohteluun tai ihmisoikeuksiin.⁴⁸

Venäjän ortodoksisella kirkolla on ollut vuodesta 2004 alkaen edustusto Strasbourgissa, josta käsin se pyrkii vaikuttamaan muun muassa Euroopan neuvostoon.⁴⁹ Moskovan patriarkaatti on ollut aktiivisesti mukana myös eräissä Euroopan ihmisoikeustuomioistuimen uskontoa käsittelevissä oikeusjutuissa. Esimerkiksi vuonna 2006 kirkon Strasbourgin-edustaja laati teologisen lausunnon kiistassa, jossa olivat vastakkain lentoyhtiö British Airways sekä sen työntekijä, joka kamppaili oikeudesta käyttää näkyvää kaularistiä työtehtävissä. Vuosina 2011–2013 kirkko puolestaan tuki Italiaa oikeudenkäynnissä, jossa maa puolusti oikeutta pitää krusifikseja kouluhuoneiden seinillä.⁵⁰

Venäjällä niin kirkon kuin Putinin hallinnonkin julkisuuskuvaa paransi paavi Franciscuksen ja Moskovan patriarkka Kirillin historiallinen tapaaminen Havannan lentokentällä vuonna 2016. Merkittävää oli, että näin korkean tason tapaamista ei ollut onnistuttu järjestämään ennen Putinin kolmatta valtakautta, jolloin Venäjän suhteet länteen olivat heikoimmillaan vuosikymmeniin. Kirill on jo pidemmän aikaa pyrkinyt esiintymään tärkeimpänä ortodoksisena johtajana huolimatta siitä, että Konstantinopolin ekumeenisen patriarkan asema ”parhaana vertaistensa joukossa” on ortodoksisessa maailmassa yleisesti tunnustettu. Konstantinopolin patriarkka Bartolomeoksella on myös perinteisesti ollut paremmat suhteet läntisiin kirkkoihin kuin virkaveljellään Moskovassa.⁵¹ Tapaamisen yhteydessä Franciscus ja Kirill allekirjoittivat vetoomuksen Syyrian ja Irakin kristittyjen puolesta. Jo 1700- ja 1800-luvuilla Venäjän politiikkaa Lähi-idässä perusteltiin vetoamalla maan rooliin ”kristittyjen suojelijana”.⁵² Venäläismediassa vetoamus esitettiin Vatikaanin hyväksyntänä Venäjän sotatoimille Syyriassa ja tunnustuksena Venäjän historialliselle roolille kristittyjen suojelijana alueella.⁵³

Ortodoksinen kirkko on edistänyt venäläistä diplomatiaa myös eikristillisissä maissa. Kirillin retoriikasta on löydettävissä vaikutteita niin kutsutusta neo-eurasianismista, joka korostaa Venäjän yhteyttä Aasiaan.⁵⁴ 2000-luvulla Moskovan patriarkaatti on luonut suhteita Iranin hengelliseen johtoon, ja yhdessä ne ovat toteuttaneet erilaisia yhteistyöprojekteja, kuten vuosittain tapaamisia järjestävä ”Venäläis-iranilainen komissio ortodoksisuus–islam-dialogille”. Iranissa vierailut venäläinen neo-eurasianisti Aleksandr Dugin on puheissaan tuonut esiin Venäjän

ja Iranin yhteisiä ulkopoliittisia intressejä samoin kuin yhteneväisyyksiä maiden hengellisessä kulttuurissa. Hänen mukaansa Yhdysvallat on sekä Venäjän että Iranin päävihollinen. Venäjä ja Iran edustavat Duginille ”odotuksen kulttuureja”, jotka odottavat messiaan tai Mahdin uutta tulemistä.⁵⁵ Venäjän suhteissa islamilaisiin maihin ortodoksisella kirkolla on usein merkittävämpi rooli kuin Venäjän eri alueiden muftiaateilla eli muslimien hengellisillä kattojärjestöillä. Syynä on venäläisten muftiaattien hajanaisuus ja niiden ortodoksista kirkkoa heikompi yhteiskunnallinen asema.

Ortodoksisen kirkon tuki Venäjän ulkopoliitikalle on muuttunut 1990-lukuun verrattuna suuremmaksi ja yksimielisemmäksi vastaavalla tavalla kuin sisäpolitiikan kohdalla. Esimerkiksi vielä Tšetšenian sodan aikana patriarkka Aleksei II vetosi useaan otteeseen rauhanomaisen ratkaisun löytämiseksi ja tuomitsi molempien osapuolten toimet, jotka aiheuttavat siviileille kärsimystä, vaikkakaan hän ei varsinaisesti kutsunut itse sotaa laittomaksi. Kirill on puolestaan lausunnoissaan selvästi tukenut sotatoimia Syyriassa ja siunannut aseiden käytön ”Syyrian kansan suojelemiseksi”.

Aina kirkko ei kuitenkaan ole toiminut Kremlin tahdon mukaisesti. Georgian sodan aikana vuonna 2008 Venäjän ja Georgian ortodoksisten kirkkojen patriarkat laativat yhteisen vetoomuksen rauhan puolesta.⁵⁶ Sodan jälkeen Kreml painosti Moskovan patriarkaattia liittämään Abhasian alueen seurakuntia osakseen, mutta tästä kieltäytyivät sekä Aleksei II että hänen seuraajansa Kirill.⁵⁷ Suhtautumisessa Georgiaan kuvastuu hyvin ero kirkon itselleen määrittelemän kanonisen alueen sekä valtion etupiirin välillä. Georgian ortodoksinen kirkko on yksi viidestä uudesta autokefaalisesta eli hallinnoltaan itsenäisestä patriarkaatista, eikä Moskovan patriarkaatti ole missään vaiheessa kyseenalaistanut sen hallitsemaa kanonista aluetta. Sodan aikana ja erityisesti sen jälkeen Moskovan patriarkaatti kykeni yhteistyössä Georgian kirkon kanssa toimimaan uskottavana sillanrakentajana. Moskovan patriarkaatin jättäytyminen konfliktin ulkopuolelle osoittautui siten diplomaattiseksi eduksi myös Venäjälle.

Kirill ei osallistunut Krimin Venäjään liittämisen kunniaksi järjestettyihin juhlallisuuksiin, ja hänen lausuntonsa Ukrainan tilanteesta ovat olleet maltillisia. Kirkko on mielellään esiintynyt välittävänä tahona, ja vuonna 2014 se sai vetoomuksellaan kapinalliset vapauttamaan kahdeksan sieppaamaansa Euroopan turvallisuus- ja yhteistyöjärjestö ETYJin

tarkkailijaa. Koska neuvottelijana toimi kirkko, Venäjän valtion ei tarvinnut myöntää suhdettaan kapinallisiin eikä rooliaan sodan osapuolena. Monet Kirillin lausunnot kuitenkin myötäilevät suoraan maan poliittisen johdon tulkintaa Ukrainasta ja ”ukrainalaisista nationalisteista” syy-päinä konfliktiin sekä ortodoksisen yhteyden särkemiseen.

Sodan alusta lähtien Moskovan patriarkka on menettänyt Ukrainassa kannatusta. Jo 1990-luvulta lähtien Kiovan patriarkaatti on pyrkinyt saamaan tunnustusta asemalleen itsenäisenä kirkkona, mutta sitä on ortodoksisten kirkkojen parissa laajasti pidetty ”skismaattisena” eli kanonisen järjestyksen ulkopuolisena, hajaannusta aiheuttavana organisaationa. Sodan myötä tilanne kuitenkin muuttui. Lokakuussa 2018 Konstantinopolin ekumeeninen patriarkka julkaisi päätöksen, jonka mukaan Ukrainan ortodoksisen kirkon itsenäinen asema Moskovan patriarkaatin voidaan tunnustaa. Joulukuussa Kiovan patriarkaatti ja Ukrainan autokefaalinen ortodoksinen kirkko sekä mukana olleet muutamat Ukrainassa toimivat Moskovan patriarkaatin piispat perustivat uuden Ukrainan ortodoksisen autokefaalisen (itsenäisen) kirkon. Samalla Moskovan patriarkaatin toimintaa Ukrainassa on hankaloitettu monin tavoin. Niin ikään joulukuussa 2018 presidentti Petro Porošenko allekirjoitti lain, joka määrää Moskovan patriarkaatin käyttämään maassa itsestään nimitystä ”Venäjän ortodoksinen kirkko Ukrainassa”. Moskovan patriarkaatin työntekijät ovat kertoneet heitä kohtaan tehdyistä hyökkäyksistä ja painostuksesta liittyä uuteen kirkkoon. Moskovan patriarkaatti ei siis ole kyennyt pysymään poliittisen kiistan ulkopuolella. Lisäksi Moskovan patriarkaatin ja Ukrainan ortodoksisen kirkon kiista pakottaa muita ortodoksisia kirkkoja miettimään suhtautumistaan tilanteeseen. Näin Moskovan patriarkaatin asema koko ortodoksisessa maailmassa on heikentynyt.

Ukrainan sota osoittaa hyvin, että Kremlin ja ortodoksisen kirkon edut eivät aina käy yksiin. Toisaalta suhtautuminen sotaan on vaihdellut myös kirkon sisällä. Venäjän sotatoimia on vastustettu erityisesti Moskovan patriarkaatin alaisissa ukrainalaisseurakunnissa, kun taas jotkut kirkolliset tahot ovat päinvastoin arvostelleet Kirilliä riittämättömästä tuesta Venäjälle. Aiemmin mainittu Egor Kholmogorov on kutsunut Krimin valtauksesta käynnistyneitä tapahtumia ”Venäjän kevääksi” viitaten arabikevään kansallisten nousujen aaltoon. Vsevolod Chaplin taas on luonnehtinut Ukrainan sotaa ”sodaksi paholaista vastaan” tarkoittaen paholaisella Yhdysvaltoja. Donetskin ja

Luhanskin separatistipäälliköt ovat puolestaan kiittäneet Venäjän ortodoksisen kirkon pappeja, jotka ovat tukeneet heitä muun muassa siunaamalla kapinallistaistelijoita.⁵⁸

Kirkon ja Kremlin yhteiset arvot ja tavoitteet

Neuvostoliiton romahdettua kylmän sodan aikainen kaksinapainen maailmanjärjestys hävisi ja jäljelle jäi vain yksi suurvalta. Vaihtoehtona Yhdysvaltojen johtamalle yksinapaiselle maailmanjärjestykselle Venäjä on viime aikoina pyrkinyt edistämään monenkeskistä maailmaa ja etsinyt tälle tukea esimerkiksi muista niin kutsutuista BRICS-maista (Brasilia, Intia, Kiina ja Etelä-Afrikka) sekä islamilaisesta maailmasta. Yhdistävänä tekijänä on toiminut perinteisten arvojen korostaminen vaihtoehtona läntiselle liberaalille individualismille. Venäjän ortodoksinen kirkko ja uuskonservatiivinen ulkopoliittinen johto pitävät maataan yhtäältä vastavoimana ”lännelle” mutta toisaalta lännenkin kattavan kristillisen maailman oikeana perillisenä ja pelastajana.⁵⁹ Sekä ulkoministeri Sergei Lavrov että presidentti Putinin ovat esittäneet Venäjän kristillisyyden viimeisenä linnakkeena maailmassa, jossa Eurooppa on alkanut unohtaa arvonsa ja perinteensä.⁶⁰

Osana tätä uuskonservatiivista linjaa Venäjä on luonut suhteita Euroopan oikeistopopulistisiin puolueisiin ja tukenut niitä taloudellisesti. Monet eurooppalaiset äärioikeistajohtajat ovat vierailleet maassa. Myös yhdysvaltalaisilla fundamentalistisilla tai evankelikaalisilla piireillä on yhteyksiä Venäjälle, esimerkiksi sellaisten järjestöjen kuin konservatiivisia sukupuoli- ja perhearvoja ajavan World Congress of Families kautta. Yhdysvaltain kristillisen oikeiston keskuudessa Venäjä esitetään usein esikuvana konservatiivisia ja kristillisiä arvoja kunnioittavasta ja edistävästä maasta.⁶¹ Ortodoksisissa maissa kannatetaan keskimääräistä enemmän ajatusta, jonka mukaan vahvaa Venäjää tarvitaan vastapainona lännelle. Näin ajattelee esimerkiksi yli neljä viidesosaa armenialaisista ja georgialaisistakin reilut puolet. Ukraina on ymmärrettävästi poikkeus: siellä ajatuksen jakaa vähän yli viidennes kansasta.⁶²

Pyrkimyksessä esittää Venäjä konservatiivisuuden, kristillisyyden ja perinteisten arvojen esitaistelijana voidaan nähdä piirteitä vanhasta venäläisestä messianismista. Näkemys Venäjän roolista maailman pelastajana on historiassa ilmennyt niin ajatuksena Moskovasta kolmantena Roomana kuin Neuvostoliitosta maailmanlaajuisen sosialismin levittäjänä. Venäjän

ulkopolitiikan tutkija Nikita Lomagin huomauttaa, että kun vielä 1990-luvulla Venäjän turvallisuuspolitiikka perustui ennen kaikkea pragmatismiin, ovat messianistiset sävyt siinä sittemmin lisääntyneet.⁶³

Messianismin tulkitsemiseen ulkopoliitiikkaa ohjaavana ideologiana on kuitenkin suhtauduttava varauksella. Esimerkiksi Venäjä-tutkijat Marlene Laruelle ja Vera Tolz ovat todenneet, että Putinin valtakauden hallinnolla ei ole ollut pysyvää ideologista pohjaa.⁶⁴ Se on poiminut vaihtelevasti elementtejä niin neoliberalismista kuin nationalistisesta politiikasta, mutta ennen kaikkea se on usein vaihtanut ideologisia suuntaviivojaan. Nämä vaihdokset taas ovat tapahtuneet ensisijaisesti reaktioina poliittisten tilanteiden muutoksiin, eikä niitä voida johtaa tietystä aatemaailmasta. Tällaisena ideologioiden instrumentaalisena valjastamisena poliittisen tilanteen hallitsemiseksi voidaan nähdä myös 2010-luvun alun konservatiivinen käänne. Ei siis ole mahdotonta, että kirkon roolin ja konservatiivisten arvojen korostaminen saattavat väistyä yhteiskunnallisen ja poliittisen tilanteen muuttuessa.

Vaikka uuskonservatiivisuus ja perinteiset arvot ovat nousseet Venäjän politiikan ytimeen vasta 2010-luvulla, kehityksen juuret ulottuvat Neuvostoliiton hajoamiseen saakka. Poliitiikan tutkija Alicja Curanović liittää uskonnollisten arvojen politisoinnin pyrkimykseen saavuttaa merkittävämpi asema maailmanpolitiikassa. Niin kutsuttuun sosiaalisen identiteetin teoriaan nojaamalla Curanović erottaa kolme tapaa, joilla oman kansainvälisen statuksensa aliarvostetuksi kokevat valtiot reagoivat tällaisessa tilanteessa: (1) vahvempien valtioiden arvojen kopioiminen, (2) vahvempien valtioiden arvojen kyseenalaistaminen tai (3) pyrkiminen arvojohtajaksi jollakin osa-alueella. Siinä missä 1990-luvulla Venäjä pyrki jäljittelemään ja tavoittamaan länttä, 2000-luvulta alkaen se on haastanut lännen hegemonian asettumalla sen vaihtoehdoksi ja esittämällä itsensä moraalien esitaistelijana.⁶⁵

Ortodoksisen kirkon tulevaisuus

Uskontojen valjastamisella ulkopoliitiikan palvelukseen on Venäjällä pitkät perinteet. Ortodoksisella kirkolla on merkittävä rooli maan pehmeän vallankäytön välineenä ja etujen ajamisessa ulkomailla. Kuten Curanović muistuttaa, uskonnollisella diplomatialla voidaan kuitenkin saada aikaan myös hyvää, mistä ovat osoituksena erilaiset

rauhanprosessit.⁶⁶ Joka tapauksessa ortodoksien kirkon vaikutus ulkopolitiikkaan riippuu suuresti sen nauttimasta luottamuksesta venäläisessä yhteiskunnassa sekä sen suhteesta poliittiseen eliittiin.

Ortodoksinen kirkko on edelleen laajasti arvostettu ja luotettu instituutio Venäjällä. Pew Research Centerin vuonna 2017 julkaiseman tutkimuksen mukaan 42 prosenttia venäläisistä katsoo, että valtion pitäisi tukea uskonnollisten arvojen levittämistä.⁶⁷ Arvostetun Levada-keskuksen tutkimuksessa vuodelta 2013 lähes puolet venäläisistä piti ortodoksisen kirkon ja muiden uskonnollisten yhteisöjen vaikutusta valtiolliseen politiikkaan juuri sopivana ja ainoastaan neljännes liiallisena. Toisaalta vain neljännes oli sitä mieltä, että kirkon pitäisi vaikuttaa valtiolliseen päätöksentekoon.⁶⁸ Venäläiset siis arvostavat ortodoksista kirkkoa ja haluavat uskonnon olevan osa yhteiskuntaa mutta suhtautuvat kriittisemmin kirkon poliittiseen vaikutusvaltaan. Kirkon työntyminen yhä uusille yhteiskunnan aloille, kuten koulutukseen ja kulttuuripolitiikkaan, onkin herättänyt vastustusta. Kirkon kannatuksen lasku taas voi vaikuttaa paitsi sen asemaan suhteessa poliittiseen valtaan myös sen omaan linjaan.

Tärkeimpiä perusteita edellisen patriarkan Aleksei II:n haluun säilyttää kirkko itsenäisenä toimijana erillään hallinnosta olivat historian varoittavat esimerkit kirkolle aiheutuneista haitoista liian läheisestä yhteistyöstä valtion kanssa niin ennen vallankumousta kuin Neuvostoliiton aikanaikin. Mielenkiintoinen kysymys onkin, miten Putinin hallinnon vaihtuminen vaikuttaisi ortodoksisen kirkon asemaan.⁶⁹ Laajamittaisia korruption ja valtiojohdon vastaisia mielenosoituksia 2010-luvulla koolle kutsunut liberaalinationalistinen oppositiojohtaja Aleksei Navalnii on suhtautunut ortodoksiseen kirkkoon huomattavasti viileämmin kuin Kreml. Mielenosoituksiin on osallistunut paljon nuoria, ja juuri nuorison parissa liberaalit arvot kasvattavat suosiotaan, siinä missä lännenvastainen retoriikka menettää kannatustaan. Navalniiin tai häntä poliittisesti lähellä olevien tahojen nousu valtaan saattaisi heikentää kirkon asemaa ja aiheuttaa muutoksia sen linjassa.

Huolimatta siitä, että patriarkka Kirill on pyrkinyt kitkemään toisinajattelijoita kirkon sisällä ja keskittämään kirkon viestintää itselleen, kirkko on edelleen moniääninen instituutio.⁷⁰ Itse asiassa ”kontrolloitu moniäänisyys” saattaa olla tietoinen strategia. Svetlana Solodovnik pitää mahdollisena, että sallimalla joitakin Kirilliiä liberaalimpia tai fundamentalistisempia henkilöitä organisaatiossaan kirkko viestittää

poliitikoille ja kansalaisille, että sen linja voi tarvittaessa myös muuttua.⁷¹ Viitteenä tällaisesta strategiasta voidaan kenties pitää kirkon pientä epärointiä suhtautumisessa protesteihin, jotka saivat alkunsa vuoden 2011 duuman vaalien vilppiepäilyistä. Pian mielenilmausten alettua kirkko antoi täyden tukensa hallinnolle, mutta sitä ennen se oli ehtinyt julkaista vetoomuksen rehellisten vaalien puolesta. Lisäksi vaalirikoksia olivat kritisoineet useat kirkonmiehet, mukaan lukien Vsevolod Chaplin, joka jopa tapasi oppositiojohtaja Navalniin keskustellakseen aiheesta.⁷²

Pohdittaessa uskonnon ja politiikan suhdetta Venäjällä on syytä huomioida ortodoksisen kirkon lisäksi ortodoksisuuden eri ilmenemismuodot ja erilaisten ortodoksisten kansanliikkeiden vaikutus yhteiskuntaan. Ortodokseiksi itsensä mieltävien venäläisten joukossa on paitsi niitä, jotka eivät pidä itseään uskonnollisina, myös niitä, jotka ovat uskonnollisia mutta eivät halua sitoutua ortodoksiseen kirkkoon instituutiona. Alexander Verkhovskii muistuttaa, että jako ”virallisen” kirkon ja ortodoksisten uskovien välillä on usein häilyvä.⁷³ Ortodoksisuuden moniäänisyyttä kuvaa se, että feministisen punk-yhtye Pussy Riotin jäsen Ekaterina Samutsevich puolusti ryhmän ”punk-rukousta” Moskovon Kristus Vapahtajan katedraalissa huomauttamalla, ettei ortodoksisuus kuulu vain kirkolle tai Putinille.⁷⁴ Ortodoksisuuteen vetoamalla voidaan siis ajaa myös liberaaleja arvoja. Silti Venäjän ulkopolitiikkaan luultavasti vaikuttaa tulevaisuudessakin pitkät historialliset juuret omaava nationalistinen ja ortodoksis-konservatiivinen ajattelu.

2 UUDEN VUOSITUHANNEN SINFONIA? ORTODOKSINEN KIRKKO VENÄJÄN POLITIIKASSA

1. Putin 2014.
2. Turunen 2010, 103–104.
3. Murtorinne 2010.
4. Kääriäinen 1999, 64–66.
5. Kääriäinen 1998, 130–131.
6. Shterin & Richardson 2000.
7. Stroop 2016, 22–23.
8. Verkhovskii 2012, 92, 101.
9. Lunkin 2017.
10. Solodovnik 2013, 7, 12.
11. Islamilaisista puolueista ks. Slobozhnikova 2016, 24–26.
12. Kääriäinen 1999, 77–78.
13. Gerlach 2000, 104.
14. Soldovnik 2013, 18.
15. Papkova 2013.
16. Pew Research Center 2017, 4–14; Dubin 2014.
17. Karpov 2013.
18. Suslov 2015.
19. Fagan 2013, 42–43.
20. Curanović 2012, 10.
21. Turoma & Aitamurto 2016.
22. Jako ”hyvään”, usein myös ”meidän” patriotismiin ja ”muiden” ”pahaan” nationalismiin juontaa Venäjällä juurensa jo neuvostoajalta, joskin tällaisen hierarkkisen erottelun käyttö on yleistä monissa muissakin maissa ja kielialueilla. Patriotismilla viitataan isänmaanrakkauteen ja valmiuteen toimia isänmaan hyväksi.
23. Andreeva & Andreeva 2015, 69.
24. Turunen 2010, 117–118.
25. Stoeckl 2016, 144; Richters 2012.
26. Papkova 2011, Stoeckl 2016.
27. Solodovnik 2013, 22.
28. Verkhovskii 2012, 102–102.

29. Kasatkin 2010, 143.
30. Solodovnik 2013, 8.
31. Rousselet 2015, 55, 64–67.
32. Knorre 2016.
33. Zygmunt 2015.
34. Engström 2014, 368–370.
35. Knorre 2016.
36. Payne 2010, 718, 725.
37. Tarkemmin ks. Richters 2012, 75–127.
38. Agadjanian & Rousselet 2005, 41; Suslov 2015, 45–46.
39. Payne 2010, 722–723.
40. Suslov 2015, 47.
41. Laine & Saarelainen 2017; Zevelev 2016, 14
42. Krasikov 2009, 49–62; Curanović 2012, 13–14.
43. Payne 2010; Curanović 2012, 5–7; Engström 2014.
44. Kasatkin 2010, 145.
45. Byford 2012; Simons 2015.
46. Lomagin 2012, 510; Stoeckl 2016, 138–139.
47. Stoeckl 2016, 134–135.
48. Blitt 2011, 459.
49. Kasatkin 2010, 144; Stoeckl 2016, 140–141.
50. Rimestad 2015; Stoeckl 2016, 136–137.
51. Baunov 2016.
52. Curanović 2015, 11–12.
53. Coyer 2016.
54. Suslov 2015, 49–50.
55. Dugin 2016.
56. Lomagin 2012, 511.
57. Dzidziguri 2016.
58. Knorre 2016, 27–29.
59. Engström 2014, 376.
60. Kasatkin 2010, 146.
61. Stroop 2016, 24; ks. myös Stoeckl 2016, 142–143.
62. Pew 2017.
63. Lomagin 2012.
64. Laruelle 2016, 644; Tolz 2016.
65. Curanović 2015.
66. Curanović 2012, 27.
67. Pew 2017, 28.
68. Dubin 2014, 200.
69. Lunkin 2017; ks. myös Blitt 2011, 458.
70. Knox & Mitrofanova 2014, 39.
71. Solodovnik 2013, 24.
72. Lomagin 2012, 511.
73. Verkhovskii 2012, 104.
74. Tuoma & Aitamurto 2016.